

30. Шахматов А. А. Сказание о призвании варягов / А.А.Шахматов // Известия общества истории русского языка и словесности. СПб. : Изд-во императорского общества, 1904. – Т. IX. – № 4. – 18.

SUMMARY

The article is dedicated to the disclosure of the topical questions of medieval studies. Particularly, the problem of Kievan Rus territory formation is analyzed. The role of the Kievan rulers in the formation of the Old Rus state is revealed.

We can ascertain that the population of Eastern Europe was not a homogeneous mass, united people or ethnic group. Moreover, it can be taken for sure, that the development of the ethno-state communities strongly depends on the geographical features of the region. Everydaylife, culture, crafts are all the derivatives of the environment in which people live. Finno-Ugric tribes that lived in the territory of the Baltic States and in the immensity of the Russian Plain were influenced by the neighbors. Since ancient times peoples engaged in cattle breeding and agriculture had been the neighbors of the tribes, which later became the basis for the formation of the Russian nation. But the greatest influence on the Russian state formation had the Slavs, which with their migration from the Danube Region entered the territory of Russia. Not less important was the invasion of the furious Varangians-Rus who came from the North and united scattered Russian tribes under the power of one ruler and one monarch dynasty.

В. М. АНДРЕЄВ

НЕВІДОМА СТОРІНКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ ВІКТОРА ПЕТРОВА: «ПО СЛЕДАМ ЩОРСОВСЬКОГО ПОХОДА» (1935 р.)

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер, В. Плят, А. Семьонов, Борис Вериго; 22(10).10.1894–08.06.1969) – видатний представник української гуманітарної думки ХХ ст. (літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, талановитий письменник). Протягом 1920-х рр. В. Петров робив вдалу наукову кар'єру. У 1919–1920 рр. він працював секретарем Комісії Всеукраїнської академії наук (ВУАН) зі складання історичного словника. У 1923–1927 рр. – навчався в аспірантурі Київського інституту народної освіти. 1927 р., згідно тогочасних правил, захистив дисертацію (науковий керівник – А. Лобода) й отримав звання наукового робітника. З 1921 р. був науковим співробітником, а згодом секретарем (1924–1927) і керівником (1927–1930) Етнографічної комісії при ВУАН. В 1942–1949 рр. В. Петров служив у радянській розвідці й працював у окупованій Україні та післявоєнній Німеччині. В останні ж роки життя він обіймав скромну посаду наукового співробітника Інституту археології АН УРСР.

Визнаний як науковець та письменник у 1920–1930-ті рр., В. Петров, в силу різних життєвих колізій і обставин, був благополучно і надовго «вилучений» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна літературна, філософська та наукова спадщина забута.

З 1933 р. В. Петров працював науковим співробітником Спілки інституцій історії матеріальної культури (1934 р. перейменовано в Інститут історії матеріальної культури (ІМК), з 1938 р. – Інститут археології АН УРСР). В 1939 р. науковець очолив сектор дофеодальної і феодальної археології закладу [1, с. 4; 2, с. 6].

У штаті Спілки інституцій історії матеріальної культури вчений опинився не з власної волі, а внаслідок ідейних та структурних перетворень, які охопили радянську науку в другій половині 1920-х, а особливо в першій половині 1930-х рр. Це були складні для всієї радянської і, зокрема, української науки часи. З середини 1920-х, в радянську археологію прийшло нове покоління вчених, яке принесло методологічну перебудову науки. Марксистська концепція історії суспільства вперше була прийнята на озброєння археологами. Лідерами тут були московські дослідники-новатори, учні видатного російського вченого В. Городцова – А. Арциховський, О. Брюсов, С. Кисельов, А. Смирнов. Вони, озброєні ідеями академіка М. Покровського, який на той час очолював радянську історичну науку, розпочали затвердження в археології марксистських методологічних принципів. Якоюсь мірою їх впевненість у приматі виробництва й, особливо, техніки, зацікавленість знаряддями праці стимулював і сам В. Городцов [3, с. 18].

Слідом за корінними змінами у наукових центрах СРСР (Москва та Ленінград), починається інституціональна та ідеологічна перебудова української науки. Так було створено Спілку інституцій історії матеріальної культури при ВУАН яка об'єднала ліквідовані академічні установи: Всеукраїнський археологічний комітет, Етнографічну комісію, Кабінет антропології та етнології, Музей археології, Культурно-історичну комісію та кафедру передісторії. Метою подібних змін було подолання відокремленості суспільних наук та їх перебудова на засадах марксистсько-ленінської теорії. У зв'язку з цим зі складу керівництва закладу було усунуто «класово-ворожі елементи» в науці.

В. Петров, як співробітник Етнографічної комісії, увійшов до складу новоствореної установи. Одним із основних завдань, що ставилися радянською владою перед реорганізованою інституцією, було засвоєння спадщини класиків марксизму-ленінізму та впровадження догматів нового вчення в українську науку. Імовірно зміна ідеологічної ситуації в науці зумовила й переорієнтацію тематики досліджень В. Петрова. У 1930-ті рр., вчений, щоб довести свою відданість режимові був змушений друкувати ідеологічно витримані статті, в яких перевтілювався в прихильника марксистсько-ленінської методології [4; 5].

Отже, В. Петров був одним із тих перших науковців, що закладали підвалини української й радянської етнографії, фольклористики та археології в 1920–1930-ті рр. Утім його діяльність залишається недостатньо дослідженою й по сьогодні. Зокрема інтерес представляє маловідомий проект ПМК АН УСРР «По следам Щорсовского похода».

У 1935 р. інститут ввів у план своїх робіт низку тем, що були безпосередньо пов'язаними зі створенням фільму Олександра Довженка про Миколу Щорса. Підготовка до зйомок тривала кілька років, ідея, сценарій та реалізація теми знаходилися під постійним контролем Сталіна, який бачив екранний образ М. Щорса як «українського Чапаєва». Як відомо, Сталін, під час вручення ордена Леніна О. Довженкові за кінострічку «Аероград», сказав митцю, що той «заборгував» йому «українського Чапаєва». Режисер у той час мріяв про зйомки «Тараса Бульби», але ж наказ «великого вождя» зігнорувати не міг. Одинадцять місяців Олександр Петрович працював над сценарієм, листувався із учасниками подій та соратниками Щорса, відвідував архіви та історичні музеї.

Для збирання матеріалів було «мобілізовано» цілий науковий інститут. В плані робіт закладу стояло кілька завдань: збирання архівних та музейних матеріалів, збирання споминів про М. Щорса; збирання етнографічних і фольклорних джерел, особливо матеріалів пісенних та музичних. Проект отримав загальну назву «По следам Щорсовского похода». Було заплановано низку послідовних виїздів окремих груп співробітників інституту. Перший виїзд двох співробітників інституту відбувся в складі експедиції Укрінфільма на чолі з А. Д. Семеновим – колишнім начальником артилерії М. Щорса. Від ПМК роль керівника та координатора проекту виконував В. Петров. Друга група в складі двох співробітників інституту спеціалізувалася на музичному фольклорі й працювала окремо. Роботою експедиції було охоплено низку пунктів, пов'язаних з діяльністю М. Щорса: Чернігів, Гомель, Семенівка, Новозибков, Глухів, Новгород-Сіверський, Ніжин та ін. [6, арк. 1–2].

Основні результати роботи експедиції відбилися у звіті В. Петрова [6, арк. 1–4, 5–11]. Співробітниками ПМК та місцевих архівів було опрацьовано комплекс документальних матеріалів 1918–1919 рр. (накази, оголошення, телеграми, афіші тощо). До співпраці було залучено Чернігівський, Ніжинський, Клинцовський архіви та Гомельський музей. Також було записано низку споминів про М. Щорса – його матері, брата, сестер, друзів дитинства, зібрано колекцію фото М. Щорса та сімейні портрети [6, арк. 2].

Надзвичайно цінними є спомини членів «семенівської групи» і власне самого А. Д. Семенова. Також було зібрано спомини про події Громадянської війни у жителів сіл Ганькове та Найтоновичі. Саме ці села, що перебували по демаркаційній лінії поблизу с. Унечи, дали основні кадри для формування богунського полку [6, арк. 2].

Інтерес науковців-етнографів викликало й саме містечко Семенів, центр кустарної «чинбарно-чоботарної» промисловості. Багатий оригінальний музично-фольклорний та етнографічний матеріал було зібрано також в Унечі на Північній Чернігівщині, де збереглась велика кількість професійних народних співаків [6, арк. 2–3]. Співробітники ПМК зробили низку записів пісень на фонографі у виконанні колишніх бійців-богунців і тарашанців, саме тих пісень, що вони співали під час бойових походів, а також селян тих місцевостей, де розгортався повстанський рух. Планувалося, що саме ці фонографічні записи дозволять авторам фільму безпосередньо відчутти музичну пісенну стихію, почути пісню як вона звучить з вуст народу. Цей матеріал і музичні теми мали лягти в основу й звучати в майбутньому фільмі [6, арк. 3].

Двісті п'ятдесят фото, зроблені під час експедиції, повинні були скласти основу фотоальбому (місця та учасники бойових подій, приміщення штабу М. Щорса, етнографічний матеріал) [6, арк. 4].

Більшість матеріалів, зібраних експедицією прислужилися для підготовки власне зйомок фільму «Щорс», що вийшов на екрани в 1939 р. (автор та режисер О. Довженко, музика Д. Кобалевського, художник М. Уманський).

Таким чином, В. Петров отримав багатий досвід експедиційної роботи по збиранню не тільки етнографічних та фольклорних джерел, а й історичних документальних. В особистому архіві науковця збереглися комплекси різноманітних матеріалів, зібраних експедицією (в основному це другі й треті копії). За принципом їх формування бачимо, що найбільше уваги В. Петров приділяв споминам учасників подій. Тому й відповідні справи за описом Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України (м. Київ) (ЦДАМЛМУ) отримали діловодні назви «Спогади з громадянської війни на Україні» [7; 8].

Багатогранний експедиційний матеріал склав основу для художнього втілення В. Петровим образу М. Щорса в жанрі повісті-хроніки. Опрацювання експедиційного матеріалу перемежувалося у науковця із письменницькими вправами [6–10]. Звичайно, як і автори фільму «Щорс», В. Петров змушений був змалювати «політкоректний» образ народного комдива. Повість про М. Щорса було надруковано в журналі «Штурм» під псевдонімом А. Семьонов [11]. Авторство цього твору В. Петрова було встановлено сучасним дослідником його життя та творчості В. Брюховецьким [12, с. 94].

Надалі ІМК планував провести аналогічну експедицію на Донбас для збирання матеріалів про вождів Громадянської війни, організаторів Першої кінної армії: Й. Сталіна, К. Ворошилова та С. Будьонного. Ставилися завдання записати народні пісні, легенди, розповіді для створення документального фільму про Першу кінну армію [6, арк. 12]. Цей проект не було реалізовано. Тому комплексна історико-археологічна та фольклорно-етнографічна експедиція «По слідах Щорсового походу» 1935 р. залишилася унікальною для свого часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Толочко П. П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу / П. П. Толочко // Петров В. Походження українського народу. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 3–8.
2. Толочко П. П. Слово про В. П. Петрова – видатного українського археолога / П. П. Толочко // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. : зб. наук. ст. присвяч. 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – К. ; Львів : РАС, 1997. – С. 5–8.
3. Клейн Л. С. Феномен советской археологии / Л. С. Клейн. – СПб. : Фарн, 1993. – 128 с.
4. Петров В. Проти ревізії вчення К. Маркса про родове суспільство / В. Петров // Україна. – К., 1932. – Кн. 1/2. – С. 61–72.
5. Петров В. Расова теорія на послугах германського фашизму / В. Петров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К. : ВУАН, 1934. – Кн. 2. – С. 49–71.
6. Петров В. По следам Щорсовского похода. Повість-хроніка. Автограф, машинопис з правкою автора. Ч. I, б/д. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 101.– 114 арк.
7. Петров В. Спогади з громадянської війни на Україні. Машинопис. Ч. II, б/д. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 105.– 114 арк.
8. Петров В. Спогади з громадянської війни на Україні. Машинопис. Ч. III, б/д. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 106.– 115 арк.
9. Петров В. По следам Щорсовского похода. Повість-хроніка. Автограф, машинопис з правкою автора. Ч. II, б/д. // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 102. – 128 арк.
10. Петров В. Спогади з громадянської війни на Україні. Ч. I, б/д. Машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 104. – 105 арк.
11. Семьонов А. [В. Петров] Щорс (уривки з повісті) / А. Семьонов // Штурм. – 1936. – № 4. – С. 8–23; № 5. – С. 31–43; № 6. – С. 38–55.
12. Брюховецький В. «У Вашому творі невідхильна правда...»: рефлексії (2009) // В'ячеслав Брюховецький Factum est factum. Біобібліобриуки. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. – С. 91–94.

SUMMARY

The article highlights a little-known page of intellectual biography of prominent Ukrainian scientist-

humanist and writer Victor Petrov (V. Domontovych). The author analyzes the activity of intellectual in the mid-1930s. In particular there is considered his participation in a unique research project of the Institute of History of Material Culture of the Ukrainian SSR "The trail of Shchors trek". The expedition of the Institute was to collect historical, ethnographic and folklore materials to prepare the shooting of the feature film of Oleksander Dovzhenko "Shchors".

The main results of the expedition's work were reflected in the report of V. Petrov. The officers of the Institute of History of Material Culture and local archives processed a complex of documentary materials of the years 1918-1919 (orders, announcements, telegrams, daybills, etc.). Chernihiv, Nizhyn, Klyntsy Archives and Gomel Museum were involved to work. There were recorded a number of memories about M. Shchors – of his mother, brother, sisters, childhood friends; a collection of photos of M. Shchors and family portraits were amassed.

Extremely valuable are the memories of "Semenov group" members and the very A.D. Semenov. Besides, there were collected the memories about the events of the Civil War of the residents of Hankove and Naytonovychi villages. These very villages that were on the demarcation line near the village Unecha, gave the key skeleton to form Bohun Regiment.

The interest of scientists-ethnographers was arisen by the town Semenov itself. Splendid original music-folklore and ethnographic material was collected in Unecha of the North Chernihiv region as well, where a large number of professional folk singers were preserved. The officers of the Institute of History of Material Culture made several records of songs on phonograph performed by the former Bohun and Tarashchan fighters, those songs they sang during military campaigns, and from the countrymen of the locations where insurrectionary movement developed. It was planned that these phonographic records would allow filmmakers to feel the music and song element, to hear a song in the way it sounded from the mouth of the people. This material and musical themes became the basis and sounded in the future film.

Two hundred and fifty photos taken during the expedition were to form the basis of photo-album (places and participants of military events, headquarter of Shchors, ethnographic material).

Most of the materials collected by the expedition were of service for preparation of "Shchors" film shooting, which was released in 1939 (author and director Oleksander Dovzhenko, music of D. Kobalevskiy, artist M. Umanskyi).

Л.О. ЦИБУЛЕНКО, А.Ю. ТВЕРДОВСЬКИЙ

РОЛЬ І МІСЦЕ ГРОМАДСЬКОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ У КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ 20-х рр. ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНЩИНИ)

В умовах розвитку сучасного українського суспільства та побудови відносин між ним і державою виникає необхідність вивчення історичного досвіду функціонування різних громадських об'єднань колишньої радянської України, зокрема, визначення їх ролі та місця у компартійно-радянській системі 20-х рр. ХХ ст. Без урахування цього аспекту неможливо уявити реальні чинники формування явищ та процесів у суспільному житті сьогодення. Стає очевидним, що багато негараздів сучасного українського суспільно-політичного життя обумовлені першопричинами, які випливають з тоталітарної доби української історії. Саме тому вивчення історичних обставин формування і функціонування тоталітарної моделі організації радянського життя у підрадянській Україні 20-х рр. ХХ ст. дозволяє з'ясувати дійсні причини проблем і труднощів на шляху розбудови громадянського суспільства у демократичній Україні ХХІ століття.

Дослідження системи громадської взаємодопомоги в УСРР 1920-х рр. є нагальною проблемою сучасної вітчизняної історіографії. Шарпатов В.Г. у своїй дисертаційній роботі висвітлює діяльність комітетів (товариств) взаємодопомоги в якості складової радянської системи соціального забезпечення України 1920 – 1930-х рр. [1]. У монографії Рибак І.В. розглядається питання використання компартійними органами селянської взаємодопомоги для встановлення контролю за українським селом і втілення у життя програми соціалістичної перебудови [2].

Для встановлення взаємодії між складовими компартійно-радянської системи вагомими є розвідки із суміжних тем. Місце профспілок у ній досліджене Мовчан О.М. [3]. Волошенком В.О. та Мельничуком О.А. визначена роль комітетів незаможних селян у системі радянської влади, участь КНС в аграрних перетвореннях, залучення комнезамів до контролю за діяльністю інших об'єднань та організацій на селі [4, 5].